

դոսի, Սարայի և ուրիշներու շնորհիւ, և կա՛մ անոնցմէ էին, որոնք բիւզանդական պետութեան սահմաններուն բնակիչները ըլլալով՝ Հերակլի օրերուն մտան կաթողիկէ եկեղեցին, երբ կայսրը յաղթանակու գարձաւ Պարսկաստանէն և Կարնոյ մէջ 628ին գումարեց ա՛յն ժողովը որ կարճ ժամանակի մը համար միայն երկու կողմերը միացուց։

Այս բացատրութիւնները բնաւ հիմնաւոր չեն. վասնզի Քողկրայի հայ վանականներուն և նոյն խակ անխտիր բոլոր վանականներուն համար այն ատեններ անձանօթ էին վարդապետական խմատներու տարբերութիւնները. անոնք ամենքն ալ եղբայրացած էին մէկ յարկի տակ։ Եւ յետոյ վերեւ մեր թուած յօդուածներուն մէջ պատմականօրէն պարզած ենք թէ հայ վանականներ Պաղեստինի օրթոտօքս վանքերուն մէջ բնակելով՝ խառնուած են տարբեր ազգութեանց վանականներուն հետ, բայց անոնք իրենց սեպհական եկեղեցիներուն մէջ իրենց լեզուով կը կատարէին պաշտամունք, կ'աղօթէին, կը սաղմոսէին, կը հետեւէին ձեռական աշխատանքի և գրչութեան արհեստին, և ասոր կը վկայեն ա՛յն բազմաթիւ գրագիրները, որ կը մնային երուսաղէմի, Սինայի և վերին եգիպտոսի անապատներուն մէջ, ինչպէս այլուր գրած ենք (Տարեւ, 1929, էջ 39-50). ամուր կերպով կը պահէին Հայ եկեղեցիին դաւանութիւնը, առանց զատուելու ընդհանուր եղբայրակցութենէն. անոնք հայ կը մնային միեւնոյն նուիրական յարկին տակ. և այս պարագան տարօրինակ երևոյթ մը չէր կրնար ըլլալ, քանի որ հին օրերէ սկսեալ այլեւայլ ազգերու վանականները թէ՛ երուսաղէմի և թէ՛ շրջակայից Տնօրինական Ս. Տեղերու մէջ կը պահէին միեւնոյն քրիստոնէական եղբայրակցութիւնը, անխտորէն մասնակցելով օրուան պաշտամունքներուն և արարողութեանց։

Այս եղանակաւ էր որ ի հնումն Քողիբայի վանքին նաւակատիքի տօնադարձը, ըստ երուսաղէմի ծխարանին, հանգիստաւորապէս կը կատարուէր Յունվար 18ին (R. B. 1914, էջ 461)։ Ի գուր Apbé Martigny իր Dictionnaire des Antiquités chrétiennes գիրքին մէջ (էջ 318) կը պնդէ թէ

Ս. Յովակիմայ տօնը Թ. դարուն միայն հաստատուած է, և թէ Ս. Կուսի ծնողաց անունը է. դարէն առաջ միայն աւանդաւէպ մը կը նկատէ. բայց յիշեալ հեղինակը եթէ տեղեակ ըլլար Արեւելեան եկեղեցիին զարուստ աւանդութեան և Քողկրայի վանքին պատերուն վրայ նկարուած Ս. Յովակիմայ պատկերներուն և անոր անուան կառուցուած հնադարեան վանքին և եկեղեցւոյն, ապահովօրաբար պիտի չի համարձակէր զրեւ այդ տողերը։

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ԿՐԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

ԺԱ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ Բ. ԶԵԹՈՒՆՅԻ

1560 Փետր. 16 — 1581 Փետր. 1.

Խաչատուր Բ., ըստ Զամէեանի՝ Խաչիկ Ուլենցի, ըստ Մարգարիտ Գրգիլ՝ պարզապէս Տէր Խաչիկ, ծանօթ է իր երաժիշտ արտօնով, անուշատ իբրեւ վարդան մը եկեղեցական երաժշտութեան մէջ, և կամ իբրեւ վարդապետ և գեղեցկաձայն երգեցող մը։

Հին ատեններ մեծ կարեւորութիւն կը տրուէր եկեղեցական երաժշտութեան, և նոյն խակ այս մեր օրերուն ալ «ճայնաւոր» անձեր նախամեծար կը համարուէին քահանայութեան, առանց սակայն շատ խտտապահանջ ըլլալու թէ ի՞նչ է «ճայնաւոր»ին կարողութիւնը եկեղեցական երգեցողութեան մէջ, հերիք է որ մարդը «ազուոր ճայն» մը ունենար և կարող ըլլար երգել. կ'ենրի թէ կաթողիկոսական աթոռին բարձրաւելու համար խակ, օտրիշ յարմարութիւններու հետ՝ երաժշտագիտութիւնն ալ առաւելութիւն մը կ'ստեղծէր, և կամ, թերեւ, միւս բոլոր յարմարութիւններէն ալ վե՛ր կը նկատուէր։

Դժբախտաբար չենք գիտեր թէ Խաչատուր Բ. իբրեւ մտաւորական և գեղարուեստի վարդապետ ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէր որ իր վրայ շեշտուած է երաժիշտ Բայց գիտենք որ Կիլիկիա նշանաւոր եղած է երաժշտութեան մէջ (Հմմտ. Սիւուան, էջ 517, ծնթ.). և Սիմէոն Կիթաւ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք իր տեղը, առ Փիլիպպոս Կիթաւ, իր ուղղած թուղթին մէջ վստահ պարծանքով մը կը մատնանշէր երաժշտական արուեստին զարգացումը Կիլիկիոյ Մայրաքաղաքին մէջ։

— «Խաչն ի Սրսայ
Սաղմոն ի Մրցայ».

հետևաբար, կարելի է ենթադրել որ խաչիկ Ուլ-նեցին, քաջ երաժիշտ մըն էր, այսինքն՝ ո՛չ մի-այն իբրեւ « ծայնաւոր », այլ մանաւանդ իբրեւ վարդապետ երաժշտական արուեստին Երաժիշտ ուրիշ գէմքեր ալ կան խաչատուր Բ. ի յաջորդ-ներուն մէջ։

Սոյ Մանգոյին մէջ առ՝ յիշատակագրութիւնը կայ իր մասին։

— «Նուաւս Խաչատուր կրդս. Գետա յարստ հոյ-բայեւսորք. Սրայ Ռիթ (=1560) վնեմարի ԺԶ (=16). փեւրդի. Գ (=4) առ. Քս. փսխեցաւ. քվ. ՌԼԳ (=1584). որոյ յիշատակն անուրի (=տրեմու-րեամբ) եղիցի. ամեն»։

Դարանապոյցին քանի մը բառով միայն, Չո-բազէն անմիջապէս ետքը, կը յիշէ խաչատուր Բ. ր ե կը բարեկ զայն՝ զիտել տալով թէ Չորա-էի ճամբէն չգնաց, և «ոչ բնաւ բարի անուն մի համբաւեցաւ ի նմանէ», զիբանց եղաւ եւ մե-ռաւ («Դեմոցի. Ժմկլգր. էջ 318»)։

Դարանապոյցին կը սխալի անշուշտ, որովհե-տե խաչատուր Բ. «Դիւրանց» չեղաւ, այլ 24 տա-րի մնաց կաթողիկոսական ակօսին վրայ։ Դա-րանապոյցի բարանքին պատճառն է խաչատուր Բ. ի ճգնաղգեաց չլլալը, կէտ մը որուն վրայ կը զնէ ան իր զորաւոր շնչոր — եւ ո՛չ զնաց ի նմանապէս Չորակին։ Խաչատուր Բ. ի յաջորդ Ջուղայեցի Աղարիային վրայ ալ նոյն զխաղու-թիւնը պիտի ընէ խժըժող Դարանապոյցին։

Կ'երևի թէ խաչատուր Բ. վաթնամեայ եւ թերեւ անելի էր՝ երբ կաթողիկոս եղաւ, որով-հետեւ ստիպուեցաւ կանուխէն իրեն միտանորդ և յաջորդ մը նշանակել՝ երբ անցած էր ութսու-նը, որպէս զի իր անուճով վարէ կաթողիկոսա-կան գործերը։ Այդ փոխանորդն ու յաջորդը ե-ղաւ Աղարիա Ջուղայեցին, զոր եղբիւնորդս կամ առաջնորդ նշանակեց Ս. Սովիայի, կաթողիկո-սարանի Մայր եկեղեցւոյն, հաւատաւորեալ և սյակոպոսներու, քահանաներու և ժողովուրդին, և անոր յանձնեց կաթողիկոսութեան ներքը, ա՛ն էր որ կ'ընէր կաթողիկոսութիւնը և խաչատու-րի վախճանումէն ետքն ալ ընդունուեցաւ իր-րե կաթողիկոս(*)։

(*) — «Մեք յեմագրեպիս, աբեպիսկոպոս, ե-պիսկոպոս եւ երիցունք եւ արեղայք եւ ժողովուրդ Հայոց հնազանդեալ կարողիկոսութեան Փաբ Հայոց ի Սիս Բաղաբի եւ յեկեղեցիս կարողիկոսաբանի Սուր Սովիայ, առնեմ վիսպուրիս եւ ասեմ հեմաւո-րեամբ որպէս Տէր Վարդապէս Աղարիայն ծառայեց ի յաւանցել կարողիկոսաբանն Վէլի քնդանեալիս եւ օգնական բազում ամբ ի ժամանակս ողորմած մե-ր Խաչատուր Կարողիկոսին, մինչ զի կենդանի էր, զի ծեւ մարդ էր աւելի քան 92 (=80) ամաց. վասն զի այլ ոչ կարէր ծառայել կարողիկոսութեան, ետու իշխանութիւն կարողիկոսութեանն եւ աւար եպիս-կոպոս ի յեկեղեցիս կարողիկոսաբանին Սուր Սո-վիայ կամու մեծ եւ յաւելի բաժնոյ եպիսկոպոսաց եւ Բանանայից եւ ժողովուրդ մեք Կարողիկոսաբանին, եւ ետու զմուրն կարողիկոսութեան ի ձեռն իւրով, եւ յինքն էր ապրապէր զամենայն ինչ, եւ զինչ որ առ-

խաչատուր Բ. ի վարչական գործունէութե-նէն պատմութեան մէջ մնացած է Հռոմի հետ իր մշակած կամ իր հաճութեամբ մշակուած յարա-բեկութեան յիշատակը, ա՛յն երկու գրութիւն-ներով, որոնք ուղղուած են Գրիգոր ԺԳ. պա-պին (Sicut Bybl. Apost. Vaticanæ, ի E. Tisserant-է, էջ 203—204. Հմմտ. Հանգլե Ամստեր, 1892, էջ 244—245)։

Դժբախտաբար այս տողերը գրելու ատեն, աչքի առջև չունինք այդ երկու գրութիւննե-րուն պատմեմները, որպէս զի գաղափար մը կազ-մէինք ասոնց բովանդակութեան վրայ։ Բայց նը-կատի անելով այն ջանքերը, զորս վատիկան թափեց այս դարուն ալ Հայց. եկեղեցին Հռոմի եկեղեցիին միացնելու նպատակով, կարելի է ը-սել թէ ի՞նչ բանի վրայ է խնդրու. Խաչատուր Բ. ի Հռոմի հետ մշակած յարաբերութեան տեղ-եակ և գործակից է իր օգնականն ու յաջորդը, Աղարիա Ջուղայեցին, որ յետոյ, երբ կաթողի-կոս եղաւ, ինքն ալ շարունակեց Կիլիկիոյ կա-թողիկոսաբանին յարաբերութիւնը Հռոմի հետ. հետևաբար այս մասին կը խօսինք՝ Ջուղայեցիի վրայ գրելու ատեն։

Խաչատուր Բ. ի ժամանակը չա՛տ խռով է քաղաքականապէս Մէկ կողմէն Կիլիկիոյ մէջ բռնացող և իրարու հակառակող ձորապաններ, միւս կողմէն ձէլալիներուն ելքն ու աւերիչ ար-շաւանքները Անատոլիոյ մէջ, ա՛ն ու զողի մատ-նած էին երկրին քրիստոնէութիւնը։

Կարգ մը Աւետարաններ գրչագրուած են խա-չատուր Բ. ի կաթողիկոսութեան ատեն, որոնց-մէ ոմանց յիշատակարաններուն կարեւոր մասե-րը յառաջ կը բերենք իրենց ժամանակագրական կարեւորութեանը համար։ Այդ յիշատակարաննե-րէն քանի մը հատին մէջ արտայայտուած դառ-նութիւնը ցոյց կուտայ թէ Երջափ տաճանիկ եղած է Անատոլիոյ քրիստոնէայ ժողովուրդնե-րուն կացութիւնը այդ անխնայութեան ըն-թացքին։

Սուտգիւ, հրաշքով է որ Հայ ժողովուրդը պահած է իր աղայային գոյութիւնը և իր նուր-բական հաստատութիւնները այդ անկարագրե-լի հարստահրութեանց ճնշումներուն տակ։

Ս. Յակոբայ Մատենադարանին Թիւ 1939 Ձեռ. Աւետարանէն.

— «Դեմալ աւարեցի զսա ի զիւղն որ ասի ի Դա-լակնմն (=Դայակնմն) կարողուրք. Այ. քնդ հովանե-աւ սր. հեմաց, ի գաւառն Մեթիսն, ի բոլի հա-յոյ Ռժէ (=1566) ամին, ի բազաւորեմն Սուրբան Սիլուսին եւ ի կարողիկոսութեան Տէր Խաչա-տուրին եւ ի հայրապետեմն(*) Տէր Գրիգորին»։

(Խաչայեան Յուշակ, Ձեռ. էջ 1250)

ճեր մա՛ր քնդունիլի էր. եւ յեւ մեռանելոյն ասացեալ ողորմածին կարողիկոս մեք Տէր Խաչատուրին, Տէր Աղարիա վարդապէս եւ եպիսկոպոս քնկալեալ եղեւ կարողիկոս, եւայն (Տէ՛ս Պապեան, Պա՛մ. Կրդիկ. Վ. րդ. ի Հայս, էջ 312. Հմմտ. Սիսուան, էջ 541)։

(*) Հայրապետութիւնը զգալիօրէն յիշատա-կարաններուն մէջ կը կիրարկուի երբեմն վանապաւ-

Նամոր. — Միևնոյն բանաձևով եւ միևնոյն գրչէն ուրիշ աւետարանի մը յիշատակարան մըն ալ կայ Քառս Աղբարի մէջ (Հոր. Ա. 221—222). սա տարբերութեամբ որ այդ Աւետարանը գրուած է ՌժԺ—1569, կալանջ գրչի Սուրբ Նսանեայ հռ-վանիկէն տակ:

Կայիֆուսի Ս. Յակոբ վանքին Մաշտոցէն.

— «Աւարեցաւ Ս. Եսայի, որ այժմ Մաշտոց կոչի բոլոր. ի յամի Ռ.Ժ.Է. (=1568), ընդ հովանեալ սահմարն եւ Ս. Սարգիսն եւ Ս. Փրկչին. ի գաւառն ի Մէլիսին. ի զիւղն ի Համաւսի, ի յերիցութեան Դերիգո-րի Տէր Քարսեան, եւ ի կարողիկոսութեան Տէր Խաչատուրին, եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Դերիգո-րին, եւ ի բաղաւորութեան Սէլուսիմ...» (Քառս Աղբար, Բ. 299):

Արշինի Բարձրահայեայ Ս. Աստուածածին վանքին Աւետարանէն.

— «Գրեալ ի թվին ՌժԺ. (1570), յերուսաղեմ, ի Ս. Յակոբ. ի նայրապետութեան Հայոց Տ. Միքայէլ կա-րողիկոսի, եւ ի հայրապետութեան Կիլիկիացոց Տէր Խաչատուր կարողիկոսի. ի բաղաւորութեան Սուլթան Սէլիմին:

Յայտնամի Կիպրոս ի ժուանկաց առաւ. անքիւ Բիսոսնեայ վնասեցան, եւ անքիւ եւ անամուր զերի տաւան, որ ոչ իրել կուզէր եւ ոչ հառել: Վա՛յ մեզ. ելուին էր խաչապաշտին սարէլ ի յեկիլին բաղաւ-րութեան Շանասանայ որ այժմ անի Դարէժ, որ Շան Թանգալ կոչեն. եւ ի Առաքնադուրեան սուրբ Բաղա-վին երուսաղեմայ Տէր Անդրէաս արնի եպիսկոպոսին: Յիւսասկարանս գրեցաւ ի ամսուն Բալու... ձեռամբ Միխիլայ եպիսկոպոսի:» (Քառս Աղբար, Բ. 392-393):

Ս. Յակոբի Մատենադարանէն Թիւ 178 (818) 260. Աւետարանը գրուած է Երուսաղէմ.

— «Ի հայրապետութեան տէր տէր Խաչա-տուրին եւ ի պատրիարքութեան Ար. Արսոյոյ Տէր Աստուածասուրին եւ Տէր Անդրէասին...»

Եւ արդ գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց Ռ. ու Բսան ու երբ մաս ՌժԺ (= 1571/2) ծաղկեցաւ ձեռն: Անմեկազոր լեռով խոշորութեան գրիս եւ ծաղկիս, զի կար մեր այս էր. զի դառնացեալ ստիպ գրեցաւ ի դառն ժամանակին յառա՛մ ճղիմը յայլազ-գեաց. զի անիկն էաւ Կիպրոս եւ գրագումս կոստ-եաց, գմարդ, զխաչ եւ զԱւետարան գրեցաւ եւ բա-զում անիրա գործեաց, զոր ոչ կարեմ ընդ գրով արկա-նել...» (Խաչ. Յուշակ, էջ 1223-24):

— «Ի թվականութեանս հայոց ՌժԺ (= 1576), ի կարողիկոսութեան տեառն Խաչատուրոյ եւ ի յա-ռաքնադուրեան այժմ նամանկ Տէր Յովնանէս եպոսի Հրդեհոյոյն:» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1927, Յունիս, էջ 314):

Կիպրոսի Ս. Մակար վանքի պատկանող Յայս-մաւուրքի մը մաշած թերթէն, որ գրուած պի-տի ըլլայ 1551-1571 թուականներուն մէջնեդ:

— «Ղուկաս Եր(ամանու) Խաչատուր կրդ-կսին յոյեալ եկաւ ի Կիպրոս ի մայրաքաղաքն Լաւո-ւայ յաղագս նստի եւ իրաւանց սր. Արսոյոյն, եւ ես չունէի կամը վս (վասն) անի ծովուն եւ յերկրի ա-

նիծեալ ձմեռակէր եւ զիսակէր ազգին Յուանկաց, յա-ժամ նաւեալ ի Տարսոնս ի գաւառն ատուր նամապարն ի մէջ ծովու ի անմանս Սելեւկոյ, եկն Ղալիսի (նաւ) մի մէծ ի վրջ մեր, զոր ինչ կայր ի նսան եւ ունեալ ի հօրէ եւ ի մօրէ գրեանկ եւ այլ սուր մեկ ի մօրէ ա-րարին մեզ անողորմ ազգն անիծեալ յախնացուց. Աձ. կործանեցէր բազարուի. ճյա վաղվաղակի. ով որ շեւ-ցէ եւ կարգացէր, ասացէր ամեն եւ եղիցի:

... Եղեւ մեզ (Ք)ամուսլո... (անընթեակի): Իսկ յարձակ եկաւ ի ծոց նաւանակցոսն Ղարազ (Քառ-րաս) անս աստ մինչ ի Լաւուայ բոկոսն եւ զուխ... մինչ նսաստեալ ազգն մեր Հայոց որ եւ նոյն ժամայն ի շէտանկէ... Այ (= Աստուծոյ) օծեալ ընկն Տէր Սեւ-վաննուս նոյն ժամայն զգեցոյց զմեզ եւ ծածկեաց զմե-կարիսն քս Աստի լաւին թէ մեկ էի եւ զգեցուցէր զիս եւայն... Դեցաւ յայլս... յաւուր երկուսո-րի, որ. Լուսաւուշի պամոցն, ի դուռն սր. Աձմանիս:»

(Կիթրոս Կղջի, գրեց Բակուրան, սոյ. Նիկո-սիա, 1903, էջ 109-110):

ԺԲ.

ԱՂԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

1584 Փետ. 5, ԴԵ. — ✠ 1601 Յունիս 2.

Աղարիա Զուղայեցի, որ ծերունի խաչատուր Բ. ի քնարութեամբը յաջորդ նշանակուած էր. կաթողիկոսացաւ 1584 Փետ. 25. ԴԵ. Դեանդեանց տօնին օրը, իր յիշնամայ հառախին:

Աղարիայի դահակաւորութիւնը այսօրէս յիշա-տակուած է Սոյ Մաշտոցին մէջ (էջ 136).

— «Ի նուաս եւ անգիսան Աղարիայ վրդապ, Զուղայեցի, շնորհաւն Այ. կրղկա. ճեսալ յարոն հայ-րապետին. Սընայ, ի թվկս. հայոց ՌժԺ (= 1584), փետրվարի ին (= 25), արն Դերի Ղեանդեանց սա-նի մեծ բարեկեցումին:»

Աղարիա, որ սխալմամբ Զամալիս ալ եղած է, պարսկահայ է ծագումով, Զուղայ քաղաքէն, ծնած 1534 ին, հօր անունը Պողոս, մօրը՝ Ողլան-իսի, ունեցած է երեք եղբայր, Աղապի, Փա-սա, Ալիսան, որոնցմէ Աղուպչին ողջ է 1600 ին(*):

Թէ Զուղայեցի մը ի՛նչպէս Կիլիկիոյ կաթո-ղիկոս եղած է, բաւական հետաքրքրական է ա-սիկա, զիստալով Զուղայեցոյ յարուն ու հա-ւատարմութիւնը էջմիածնի Մայր Աթոսին: Կա-րելի է երկու ենթադրութիւն ընել, առաջին՝ թերեւ Աղարիա իբրեւ Աղարիայի ծնողքը Հալէպ տեղի գիտուն մարդու արժանիքով պահուեցաւ Սիսի կաթողիկոսարանին մէջ, վայելելով խաչա-տուր Բ. ի համակրանքն ու հովանաւորութիւնը, նոյն իսկ իրեն օգնական ու յաջորդ նշանակուե-լով. երկրորդ, թերեւ Աղարիայի ծնողքը Հալէպ տեղափոխուած էին Զուղայէն. որովհետեւ արեւ-ելեան վանատականներ, Պարսկաստանէն, մա՛նա-ւանդ Զուղայէն եկած հայեր էին, որ հատաա-

րին կամ առաջնորդութիւն իմաստով վանական հայ-րեր են, իսկ իրենց մեծաւոր՝ հայրապետ:

(*) Ս. Յակոբայ Մաշտոցարանին Թիւ 338 26-աւորին յիւսասկարանէն:

ուսած էին Օսմանեան պետութեան վաճառաւոր քաղաքներուն մէջ, նոյն իսկ Կ. Պոլսու եւ Հալէպ, Սիրիոյ Մայրաքաղաքը, ամէնէն նշանաւոր հանգրուաններէն մէկն էր այն ատեններ, Կ. Պոլսէն Պաղատա եւ Պարսկաստան երկարող կարաւանի ճամբուն վրայ, եւ հաւանական է որ Աղարիա Հալէպի մէջ մեծցած եւ յարած ըլլայ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Ասորք պարզ ենթադրութիւններ են սակայն, Զուգայեցիի մը Կիլիկիոյ աթոռին վրայ բարձրացումը պարագան լուսարանելու համար:

Եւ ստուգիւ կ'արժէր որ դիտնայինք Զուգայեցիին երկրասարգութեան եւ զարգացման պատմութիւնը. որովհետեւ ժՁրդ դարու ամէնէն նշանաւոր կաթողիկոսներէն մէկն է Աղարիա, որուն կեանքը անդադրում գործունէութիւն մը եղած է, իրեն ուսուցիչ եւ իրեն կաթողիկոս, փոքր Ասորք քաղաքականապէս ամէնէն աւելի խոսով ու անապահով մէկ չըջանին, ձեւալիններու առդատակութեանց հետեանքով:

Աղարիա պայծառ զէմք մըն է Հայց. Եկեղեցւոյ իրեն ժամանակակից նշանաւոր վարդապետներու շարքին, թէ՛ իր գիտութեամբ եւ թէ՛ իր կաթողիկոսական բազմաճոգ գործունէութեամբ:

Աղարիա, իրեն ուսուցիչ բազմաճոյ աշակերտութիւն մը հասուցած է, սրնոցմէ սակայն քիչերուն անունները հասած են մեզ:

Իր կարողութիւնը, իր արժանիքը բարացուցելու համար, ժամանակակից զրոյցներ կը կոչէն զայն՝ Բաջ բարունապէս, Տիեզերայօյս վարդապէս:

Ս. Յակոբի Մատենադարանին թիւ 1597 Զեռայիր Սաղմոսը գրուած է Ռիւ—1591 ին, «ի հայրապետութեան Կիլիկիացոյ Տեառն Տէր Աղարիա կաթողիկոսին եւ Եջանիկ Բաջ բարունապէսին, ուսուցիչ եւ խափշ ամենայն հաւատացեալ Բրիտանիցի»:

Կ. Պոլսի Ազգ. Մանդրինի. թիւ 132 Զեռայիրը (Հռոմէական Մեկնութեան Յօրան, կային) գրուած է 1593 ին, «ի խնդրոյ Բաջ բարունապէսին մեղոյ եւ Տիեզերայօյս պատրիարքին սուրբ երեսուցեմայ Աղարիա կարողիկոսին Կիլիկիացոյ, յիշատակ իւր ճնդղացն եւ ի վայելումն անձին իւրոյ»:

Իր աշակերտն ու յաջորդը Յովհաննէս Անթէպցին, Ս. Յակոբայ Մատենադարանին թիւ 516 (582) Զեռագրի (Մեկն. Հինգ գրոցն Մովսէսի) յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ. «յիշէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զնոցեւոք հայրն մեր եւ զուստնոն ճողոց մերոց, զվերագիտոցն Հայոց զՏէր Տէր Աղարիա, որ յայմն ղեգեւեալ կամ իմաստ զլսութեան սորա, զոր տէր Աստուած պահեացէ պարտաւայց ամաւթ ի պարծանս մեր եւ ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյն, եւ կը յիշատակէ իր երեք աշակերտներն ալ, Մաւթիսա, Վարդան եւ Կ. վարդապետները: Անթէպցին, ետքը Աղարիայի մահը պատմած ատեն, կ'ըսէ. «եւ խաւար կալուս գտուեն Հայոց, որ այսպիսի պայծառ արեգակնս զրկեցաք»:

Իսկ Դարանապոյցի դիտել կուտայ թէ Աղարիա իր կաթողիկոսանայէն ետքն ալ չզարկեցաւ «ի Բարդուքեմէ, ի պատաստութեանց, ի վաճելոյ գրազ-

մութիւն առակեցացն», եւ կ'արձանագրէ անոր աշակերտներէն ոմանց անունները. ա) «մեծ Յովնաննէս վարդապէսն Անրափցի, երափես եւ բարձրաբարձ Բարդ Տիեզերաց, որ յետ վախճանին Աղարիին առ յաջորդեաց դաթոսն», բ) «Տէր Յակոբ վարդապետ Զիթնցի», որ շատ բարեւէր, բարեգործ եւ շինարար հոգեւորական մը եղած է, նշանակելի ծառայութիւններ քրած է Արքրում, Բարեղ, Բաւաթոյ, ուր կեղեցի եւ հոգեւորուն ալ շիներ է 1607 ին եւ վախճաններ է հո'ն 1608 ին եւ թաղուեր՝ իրեն ձեռակերտ կեղեցւոյ բակին մէջ. գ) Մեհրոյ Տաթեւցի, որ վաղամահ եղած է. դ) Մկրտիչ վրդ. Խարբերդցի, որ ինքնուրեւ հանուանուած է՝ շատ հլու եւ հնազանդ ըլլալուն, որ դեռ ողջ է եղեր Դարանապոյցի ատեն, իր դաւաթին մէջ, եւ «այլ աշակերտք բազումք»:

Աղարիայի ուսուցչական աշխատութիւններէն, ո'րչափ ծանօթ է ինձ, մնացած է Քեւականութեան Մեկնութիւն մը: Ս. Յակոբի Մատենադարանին թիւ 1219 Զեռագրին մէջ,—որ դժբախտարար փճացած է ցեղերէ եւ ջնջուած Մայր Յուցակէն— կայ եղեր այդ գործէն օրինակ մը, որու մասին Սաւալան հետեւեալ տեղեկութիւնը կուտայ իր Յուցակին մէջ (էջ 692).

—Աղարիա կաթ. Մեկնութիւն Քեականութեան Յովնաննէս Թորոքեցոյ: Յիշէ առ զմեկնիւս Քերականին, որք են Եւայի վրդ., Դրիգոր Մագիստրոս, Վարդան վրդ., Պաւլոս վրդ. եւ Յովն. Թորքեցի: Գրեալ է բոլորագիր ի վերայ բարապաթիւմոյ, առանց թուականի, զի պակասին թերթք ի վերջ կուտէ»:

Աղարիա կ'երևի թէ Տաղիր ալ գրած է, որոնցմէ երեքը կոստանեանց հրատարակած է իր Նոր Ժողովածուի Դ. Պրակին մէջ (էջ 29-36), Տաղիրուն ճայրառունները կը կարգեն Աղարիա, եւ կոստանեանց իր ցանկերուն մէջ «Աղարիա Զուգայեցի» ու չէրած է թէ ո'ր է տաղասաց Աղարիան:

Տրդատ եպս. Պաւեան իր Հայ Առաքելներն մէջ հրատարակելով այդ երեք Տաղերը, առ զիտողութիւնը քրած է ատոնց հեղինակի մասին. — «Հայ երգիչ մը կամ տաղասաց, Հաւանականորէն կ'ապրէր ժՁրդ դարուն մէջ: Աղարիայի մասին մենք ասկէ ասկէ աւելի ո'րեւ ծանօթութիւն չունինք»:

Կոստանեան դիտել կուտայ թէ «Տաղ Աղարիայ մերկանալը օրինակած է 1647 ին գրուած Տաղարանէ մը: Տաղերէն զատ՝ Աղարիայի անունով քանի մը Առեղծուածներ ալ հրատարակած է կոստանեան իր Դ. Պրակին մէջ, հանելով «1642 ին Նոր Զուգայեցում տպած Սաղմոսի (Փամագրքի) մէջ», եւ նոյնացնելով երկու Աղարիաները, կազմած է Աղարիա Զուգայեցիի տաղերուն եւ առեղծուածներուն ցանկը (էջ 73-74): Ստուգիւ կարելի է ըսել թէ այս Տաղերն ու Առեղծուածները Կիլիկիոյ կի՞մ. Զուգայեցի Աղարիային են:

Երկու նպատաւոր նշաններ կան այդ մասին. նախ Զեռագրին թուականը (1647) եւ Առեղծուածներէն երկուքին 1642 ին Նոր Զուգա տպա-

գրուած Սահղմոսի մէջ գտնուելը, այսինքն՝ կարելի է ըսել թէ Տաղերը արդէն տարածուած էին 1647 էն յառաջ, նկատի առնելով Աղարիայի մահուան թուականը (1601), և յետոյ նշնդեան և միւս Տաղերուն վերջին տողերը, — Աղարիա ևս անարժան ծառայ ևմ Տեսնե ևւ կուսին, ով որ կարդայ կամ յուսանի, յիշմամբ առնէք զիւ արժանի» — կը մատնեն թէ Տաղասացը եկեղեցական մըն է, Զուգայեցի Աղարիան, որուն Առեղծուածները կը հրատարակուին Նոր Զուգայի մէջ տպագրուած ժամագրքին մէջ:

Այս Տաղերն ու Առեղծուածները հաւանական է որ Աղարիա գրած ըլլայ իր կաթողիկոսութեանէն յետոյ, նկատի առնելով իր շատ բազմազարդ գործունէութիւնը հայրապետական ակնոթին վրայ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք:

Պատմական երկու իրողութիւններ, վարչական տեսակէտէն, նշանաւոր ըրած են Աղարիայի կաթողիկոսական գործունէութիւնը, — այսինքն՝ երուսաղէմի պարտքերուն վճարման համար իր կաղմակերպած ազգային հանգանակութիւնը, և իր յարաբերութիւնը Հռոմի հետ: Զատ զատ խօսիմք այս երկու իրողութիւններու վերայ, բայց նախ փոքրիկ շնորհ մը:

Աղարիա, ըստ Դարանաղցիի մէկ սուր զիտողութեան, կաթողիկոսանալէ յառաջ, խիտո հգնողական կեանք մը կ'ապրէր, ո'չ միայն ապրուստի կողմէն, այլ նաև հազուադէպ կապուածի կողմէն: — «Յառաջ քան զկաթողիկոս լինելն եւ կար ազանէր, և յետոյ թուլամորթեցաւ, փոխեաց զգործին եւ զգեստն», կ'ըսէ Դարանաղցիին: ձգնաւորական այս խտուութիւնը և ինքնազրկութիւնը անապատական վաղեմի կեանքէն բխող երեւոյթներ են, և ամէնէն յառաջ կ'արժէ յիշել Յովհաննէս Մկրտչին կերածն ու հագածը: Մաղէ շապիկ հագնողներ շատ էին բովանդակ ըրիտօտնեայ աշխարհի մէջ, և այս կողմէն ալ մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նշանաւոր է Յովհանն Օմնեցի: Քոթեմալուքներ, Քրմազգեացներ անպահաւ եղած են Հայոց մէջ. նոյն խիկ երուսաղէմի բարեյշխատակ պատրիարքներէն Պարոնտէր Դրիգոր կը հազներ կաշիէ ապա մը, ներքին կողմը երկաթէ պամերով, որ կը պահուէր Ս. Յակոբի Գանձատան մէջ: Շատ հաւանական է որ Զուգայեցիին ալ հագածը այսպիսի ապա մը կամ կապայ մը եղած ըլլայ, որպէս զի մարմինը չմեղկանայ քունով, այլ ըլլայ չարբաշ և տոկուն:

Դարանաղցիին քննադատութիւնները, ուղղուած իրեն ժամանակակից դէմքերուն, միշտ արդար չեն, երբեմն ալ խորք չունին ատանք, և մեզ կը թուի թէ այս վերջին տեսակէն է Զուգայեցի կաթողիկոսին ուղղուածը: Դարանաղցիին, որ Զորուկին կենցաղը ծաղրելի կը գտնէր, Զուգայեցիին շատ կը տեսնէ թերևս արտաքին փոխութիւն մը անոր հազուադէպ կապուածութիւնէն, քերես կ'ըսենք, որովհետեւ բարոյագիտութիւն խելքի մտքի հակառակ է մտածել որ իր ամբողջ կեանքը անտոնեան հգնութեան մը խրատամբերութիւններով կրթած հոգեւորական մը,

մէկ օրէն միւսը, կաթողիկոս եղալ ըսելով թուլամորթութեան տար ինքզինքը (*): Այն ատեն՝ Աղարիա պէտք էր ուսուցչութիւնն ալ թողած ըլլար, որովհետեւ նախկին վարժապետներուն իրական առաքինութիւններէն մէկն էր ո'չ միայն աշակերտին բան սորվեցնել, այլ մահաւանդ իր անձին օրինակով շինել անոնց նկարագիրը: Զետեւարար մեզ շատ բանաւոր կը թուի կարծել թէ Զուգայեցիին ներքնապէս պահեց իր խտուկրօնութիւնը, ճիշդ Օմնեցիին պէս, որպէս զի կարող ըլլար իր արտաքին ձևերը պատշաճեցնել իր բարձր պաշտօնին պահանջներուն: Ասիկա, այժմեան բացատրութեամբ, զուտ կենցաղագիտական խնդիր մըն է: Եւ Դարանաղցիին քրննադատութեան դէմ այս քանի մը դիտողութիւններով ուղեցիկը պաշտպանել Զուգայեցիին, ըսելու համար թէ ամենին թուլամորթ չէ եղած ան իր պատասխատրութիւններուն մէջ:

Անցնինք այժմ իր գործունէութիւններուն:

(Շարունակելի)

Բ. Ե.

ԱՏԱՂԱԳՈՐԾ ԱՇԽԱԿԵՐՏԸ

Պարտաւած և Յիսուս, աշխուստս անսպասարժ. նա միկի իր նեշտ սաղլիքն իր ծան, նուր կ'սաղլ ծածկուած իր մեջք խոնարհելով թեւերը տարածած՝ կը ծռէ իր գլուխ:

Դուն, Կո'յս Մարիամ, խոնարհ կրպակին խորն Կ'անցրաքսուս քի արզակոյի մեջ կրած եւ Զան՝ որ աշխարհ յորոք կ'ապաւեր յուսպից, Մարդ քի անաւուն, մայր քի զուպայ տունկ:

Անոյշ մը կը ժպիս, հիացած կը մնաւ. Ինչպիսիայն օրն՝ որ ուխտով, խոնկով, զուռուով եկած մոգեր զնայնմաք գլուխ խոնարհեցին.

Այլ յանկարծ սեւեռուն կը մնայ քո որդիդ, ճապկեղով պահին վրայ կը գծէ նա Մեծ Խաչեցելոյն տեսնել, ո' Դողդորաւ:

Թարգմ.

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

(*) Աղարիա ինքզինք կը ներկայացնէ « ի կարգին սուրբն Անգիլիոյ », (Bibl. Vaticanae, էջ 204):

